

ACTA

VAN HET

SYNODAAL CONVENT (1887) EN

VAN DE VOORLOPIGE SYNODEN

VAN DE

NEDERDUITSCHER GEREFORMEERDE KERKEN

(1888-1892)

MET BIJLAGEN EN REGISTERS

J. H. KOK B.V. - KAMPEN
ALGEMEEN SECRETARIAAT GEREFORMEERDE KERKEN
IN NEDERLAND - LEUSDEN

© J. H. Kok - Kampen 1985

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 242 4047 6 UGI
553 Omslagbelettering Bart
Oost

Deze uitgave kwam tot stand in samenwerking met de 'werkgroep bronnenuitgaven' van de Commissie Herdenkingen 1834-1886-1892.

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	11
Lijst van geschriften, die ter sprake zijn gebracht in de acta en verslagen	37
ACTA	43
1. Synodaal Convent, 1887 Rotterdam	45
2. Eerste voorlopige synode, Utrecht, 1888 (1e ged.) en 1889 (2e ged.)	99
3. Tweede voorlopige synode 1890, Leeuwarden	225
4. Derde voorlopige synode 1891, 's-Gravenhage	329
5. Vierde voorlopige synode 1892, Amsterdam	471
6. De verenigde synode 1892, Amsterdam	657
BIJLAGEN	687
A. Acta der Conferentie van Gecommitteerde Kerkeradsleden, gehouden te Amsterdam, 1883	689
B. Gereformeerd Kerkelijk Congres, 1887 Amsterdam:	
1. advertentie uit 'De Heraut' van 2 jan. 1887, waarin het programma is aangekondigd	725
2. oproep van de kerkeraad te Amsterdam	727
3. 'gang der werkzaamheden'	731
4. programmaboekje en toegangskaan	734
5. verslag in 'De Heraut' van 23 jan. 1887	745
6. drie referaten gehouden op het Congres	749
REGISTERS OP INLEIDING EN ACTA	795
Persoonsnamenregister	796
Plaatsnamenregister	805

Woord vooraf

Het streven van de 'werkgroep bronnenuitgaven' van de Commissie Herdenkingen 1834-1886-1892 is erop gericht alle verslagen, handelingen en acta van de landelijke, synodale, vergaderingen van de kerken, voortgekomen uit de Afscheiding van 1834 en uit de Doleantie van 1886, over de periode 1836 tot en met 1892 opnieuw uit te geven.

In het jaar 1836 werd te Amsterdam de eerste algemene synode van de Christelijk Afscheidene Gereformeerde Kerk gehouden. In het jaar 1892 kwam, eveneens te Amsterdam, de eerste generale synode van de 'verenigde' Gereformeerde Kerken in Nederland bijeen. Beide jaartallen markeren een boeiende periode uit de negentiende-eeuwse kerkgeschiedenis. De heruitgave van het geheel van verslagen, handelingen en acta uit genoemd tijdvak zal te zijner tijd een serie bronnenuitgaven omvatten, bestaande uit vier delen.

De eerste twee delen, handelende over het tijdvak 1836 tot en met 1869, zijn reeds eerder verschenen:

1. Notulen van de Algemene Kerkelijke Vergaderingen van de Gereformeerde Kerk onder het kruis (1844-1869), met inleiding, bijlagen en registers, Utrecht, Den Hertog's uitgeverij B.V., 1982;
2. Handelingen en verslagen van de Algemene Synoden van de Christelijk Afscheidene Gereformeerde Kerk (1836-1869) met stukken betreffende de synode van 1843, bijlagen en registers, Houten/Utrecht, Den Hertog B.V., 1984.

Het derde deel in de serie van vier bronnenuitgaven ligt thans voor u en bevat de 'Acta van het Synodaal Convent (1887) en van de voorlopige synoden van de Nederduitse Gereformeerde Kerken (1888-1892)'.

Het vierde deel, dat de werkgroep over enige tijd in voorbereiding hoopt te nemen, zal de heruitgave zijn van de 'Handelingen van de synoden van de Christelijke Gereformeerde Kerk (1872-1892)'. Dit laatste kerkverband kwam voort uit de vereniging van de Christelijke Afscheidene Gereformeerde Kerk en van de Gereformeerde Kerk onder het kruis in het jaar 1869.

De uit de Doleantie voortgekomen Nederduitse Gereformeerde Ker-

ken en de Christelijke Gereformeerde Kerk verenigden zich in het jaar 1892 tot de Gereformeerde Kerken in Nederland.

Bij de herdenking van de Doleantie in 1936 verscheen eveneens een bronneneditie, namelijk: 'Doleantie-stemmen, bijeengebracht door dr. J. C. Rullmann', uitg. J. H. Kok B.V., Kampen, 1936. Het bevat een 'keurcollectie van acta-stukken, artikelen en brochures' uit de Doleantietijd.

De Commissie Herdenkingen 1834-1886-1892 prijst zich gelukkig dat nog voor de aanvang van het herdenkingsjaar 1986 de uitgave met betrekking tot de Doleantie het licht kon zien.

Hierin zijn de belangrijkste gegevens inzake de landelijke ontwikkelingen met betrekking tot de 'dolerende kerken' in een handzaam boekwerk beschikbaar gekomen voor (kerk)historici en belangstellenden in de kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw.

In de inleiding op de acta geeft prof. dr. D. Nauta een samenvatting van de geschiedenis van de Nederduitse Gereformeerde Kerken tegen de achtergrond van de landelijke, synodale, vergaderingen. De inleiding eindigt met een lijst van geschriften, die ter sprake zijn gebracht in de diverse verslagen en acta. Deze lijst, die is samengesteld door ds. H. Bouma, is gerubriceerd naar de opeenvolgende vergaderingen. Vervolgens zijn de acta opgenomen van het Synodaal Convent (1887), van de vier voorlopige synoden, alsmede van de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de dato 17 juni 1892.

In de bijlagen zijn documenten opgenomen met betrekking tot de voorbereidende vergaderingen:

- de Conferentie van Gecommitteerde Kerkeeraadsleden 1883 en
- het Gereformeerd Kerkelijk Congres 1887.

Deze publikatie is afgesloten met een persoons- en een plaatsnamenregister.

Voor de samenstelling van deze bronneneditie bestond meergenoemde werkgroep uit de volgende personen:

1. P. van Beek te Barneveld,
2. Drs. C. H. W. van den Berg te Lexmond,
3. Ds. H. Bouma te Assen,
4. Ds. M. Drayer te Hilversum,
5. C. J. de Kruijter te Leusden,
6. H. Natzijs te Utrecht,
7. Prof. dr. D. Nauta te Amsterdam en
8. J. C. Okkema te Rotterdam.

De Commissie Herdenkingen 1834-1886-1892 dankt de leden van de werkgroep voor de vele werkzaamheden, die moesten worden verricht voor de samenstelling van deze herdenkingsuitgave. Tevens wil zij haar bijzondere dank uitspreken aan het adres van uitgeverij J. H. Kok te Kampen, die mede de totstandkoming van deze eerste publikatie met betrekking tot het herdenkingsjaar 1986 heeft bevorderd.

Namens de Commissie Herdenkingen 1834-1886-1892,

Zutphen/Leusden, mei 1985

Ds. C. Mak, voorzitter
C. J. de Kruijter, secretaris

Van Nederduitse Gereformeerde Kerken naar Gereformeerde Kerken in Nederland

Doleantie

De bundel geschriften die in deze uitgave zijn bijeengebracht, zijn herkomstig uit de kerken welke ontstaan te danken valt aan de beweging, bekend onder de benaming Doleantie. Wilde ik tot in bijzonderheden toe ingaan op de geschiedenis van deze beweging uit de vorige eeuw, dan zou zulks te veel ruimte in beslag nemen. Nodig is dit ook niet. Voor een goed verstaan van de inhoud der hier gepubliceerde stof kan worden volstaan met het in herinnering brengen van het een en ander uit de geschiedenis ervan.

In 1886 heeft zich in het Hervormd Kerkgenootschap een ingrijpende breuk voltrokken. Velen konden zich onmogelijk verenigen met de in dat kerkgenootschap bestaande situatie; zij brachten ernstige bezwaren in tegen de door de bevoegden gegeven leiding. Zij begeerden vast te houden aan de aloude belijdenis, gelijk deze was neergelegd in de drie formulieren van enigheid, en te werk te gaan naar de regelen overeenkomstig de Dordtse kerkorde van 1619. Uit deze kring kwamen in het genoemde jaar enige kerkeraden openlijk in verzet. Zij weigerden bepaalde vanwege de synode uitgevaardigde voorschriften na te komen. Het was daarbij niet de bedoeling zich van het kerkgenootschap af te scheiden. Doch uitgaande van eigen verantwoordelijkheid en zelfstandig recht, waarop zij aanspraak maakten, beklagden zij zich en meenden zij daadwerkelijk te mogen optreden. Op onderscheidene tijdstippen deed dit geval zich voor in de kerken van Koot-wijk, Kollum, Reitsum, Leiderdorp en helemaal in het laatst van het jaar bij een belangrijke groep in de kerk van Amsterdam. Deze kerken zochten contact met elkander en kregen vervolgens van diverse kanten in het land steun en aanhang. Tezamen waren zo zij het die binnen en tegenover het kerkgenootschap daadwerkelijk zich beklagden, doleerden.

Het is nodig nog wat nader in te gaan op de achtergrond van heel die beweging. En dan is het onvermijdelijk de naam te noemen van dr. Abraham Kuiper. Want van hem vooral is het initiatief uitgegaan om in de aangegeven richting werkzaam te wezen. Dank zij hem is juist Amsterdam, alwaar hij jarenlang als predikant dienst had gedaan en, nadat hij sedert de stichting der Vrije Universiteit in 1880 aan haar als hoogleraar was verbonden, in de kerkeraad als ouderling zitting kreeg, het centrum geworden van de Doleantie.

Reeds in een vroeg stadium heeft hij zijn stem verheven tegen de toestand welke hij in zijn kerk aantrof, en, zij het niet meer dan globaal, uitdrukking gegeven aan zijn eigen visie omtrent de kerk hoe zij, indien het goed zou wezen, in werkelijkheid behoorde te zijn. Ik heb het oog op zijn geschrift uit het jaar 1873, verschenen onder de titel: *Confidentie*.¹ Door hem werd volle nadruk gelegd op het gereformeerd karakter van de kerk. Hij dacht er niet aan de kerk te verlaten om vervolgens een kring van gelijkgezinden om zich heen te verzamelen ter verwezenlijking van het door hem gehuldigde ideaal. Iets van zodanige aard te ondernemen achtte hij eerst dan verantwoord, als tevoren elke poging tot kerkherstel tevergeefs was gebleken. Nader toegelicht en grondig uitgewerkt heeft hij tien jaar later zijn standpunt in het *Tractaat van de Reformatie der Kerken*.² In de voorrede van dit geschrift, verschenen in het herdenkingsjaar van Luthers geboorte, wijst hij op de betekenis van deze geloofsheld niet enkel voor de reformatie van de kerk in Duitsland. Maar aan diens woord en werk hebben 'alle kerken der hervorming, en zoo ook de Gereformeerde kerken van Westelijk Europa, niet slechts veel, maar wat meer zegt, de bezielende hoofdgedachte voor heur reformeering dank te weten'. En de voorrede sluit met de zinsnede: 'Dit althans dunkt mij voor tegenspraak onder deskundigen kwalijk vatbaar: Alle man, die roept 'Te breken met ons kerkverband ware revolutie', die heeft het recht verbeurd, om als echte zoon der reformatie meê te jubelen op het feest van dien held des Heeren, die juist door breuke met het kerkverband van zijn dagen de held onzer liefde en de stichter onzer kerken wierd.'

In zijn inleiding merkt hij voorts op dat in Nederland de reformatie der kerken wel aan de orde is gesteld, maar dat de meningen er over nog te ver uiteenlopen. De plicht der gehoorzaamheid brengt met zich mede 'om in den weg der middelen genezing van de breuke Zijner kerken te zoeken'. Het is daarom dat hij in zijn tractaat een uiteenzetting wil bieden van zijn denkbeelden omtrent het bedoelde onderwerp.

Naar aanleiding van uitgebrachte kritiek merkte Kuiper in *De Heraut* op, dat zijn tractaat niet een vlugschrift is, maar 'een systematisch werk en wel een zoodanig systematisch werk, waarin een stoffe is behandeld die dusver nog nooit opzettelijk uiteen en in haar verband was gezet. Voor zoover ons bekend is, kan men noch uit de dagen der Reformatie, noch uit de jaren die daarna kwamen, een geschrift aanwijzen, waarin dit onderwerp uit zijn beginselen opgetrokken en met eenige volledigheid behandeld is'. Hij con-

1. *Confidentie*. Schrijven aan den Weiedelen Heer J. H. van der Linden. Amsterdam 1873; zie J. C. Rullmann, *Kuiper-Bibliografie*. 's-Gravenhage, deel I, 1923, blz. 159-170.

2. *Tractaat van de Reformatie der Kerken aan de zonen der Reformatie hier te lande op Luthers vierde eeuwfeest aangeboden*. Amsterdam 1883; zie Rullmann, *Kuiper-Bibliografie* deel II, 1929, blz. 93-106. Het tractaat is opgedragen aan Jhr. mr. P. J. Elout van Soeterwoude. Ik haal het aan naar de in 1884 verschenen volksuitgave.

stateert dat het werk niet uit de mouw is geschud, 'maar zelf resultaat van tien jaren worstelens en denkens. Van lieverlee gerijpt, en eerst toen het rijp was ten papiere gebracht'.³

Nadat in het eerste hoofdstuk de algemene beginselen ter sprake zijn gekomen, vplgt in het tweede een uiteenzetting over de rechte formatie der kerken. Het derde hoofdstuk handelt vervolgens over de deformatie der kerken. Een afzonderlijke paragraaf daarin is gewijd aan onvolkomen kerkformaties. Hiertoe worden naast zendingskerken, gelegenheidskerken en kruiskerken ook gerekend dolerende kerken. Er worden onder verstaan 'een soort onvolkomen kerken, die ook wel volkomen zouden willen en konden zijn, maar die hierin verhinderd worden ... uitsluitend door den druk die een ingedrongen en dus valsch kerkbestuur op haar uitoefent'. Er zijn in dat opzicht onderscheidene gevallen denkbaar. De overeenkomst echter is deze, 'dat de kerk zelve nog niet als valsche, noch ook als ontvormde kerk beschouwd wordt; dan toch zou men haar hebben te verlaten en tot nieuwe kerkformatie hebben over te gaan; maar dat de kerk, hoewel nog goede kerk Christi zijnde, door de ongetrouwigheid of ook door de verklaarde vijandschap van valschelijk ingeslopen kerkregeerders, belet wordt als kerk uit te komen en haar leven te toonen'. Dergelijke kerkregeerders kunnen staande worden gehouden door verschillende machten. Maar hoe dan ook krijgt men te maken met een opgedrongen ontrouw kerkbestuur, 'dat men wel verwijderen wilde, maar voorshands niet kan. In al zulke gevallen nu wordt zulk een kerk, zoodra ze haar plicht doet, een doleerende kerk, d.i. een kerk die naar God klaagt of haar plage mocht worden weggenomen; die nog het besef heeft, dat ze zich herstellen zal, hoe doodelijk krank ze ook nederligge; en die eindelijk door geen verslappende theorieën misleid, de oprechtheid harer klachte juist daarin openbaart, dat ze zich onverwijld, zij het ook gebrekkiglijk, inricht naar den Woorde Gods. Een kerk die klaagt zonder zich op te richten, is een lamenteerende en geen doleerende kerk ... (De doleerende kerk) blijft kerk. Ze heeft er het wezen van. Ze zoekt het welwezen'.⁴ Het vierde hoofdstuk eindelijk, verreweg het grootste van het tractaat, handelt over de reformatie der kerken. Hierbij moet onderscheid worden gemaakt tussen diverse methoden. Gedacht wordt aan geestelijke opwekking of réveil, geleidelijk kerkherstel en reformatie in de engste zin of breuk met het bestaande. In het laatste geval doen zich drie mogelijkheden voor, te weten: breuk met de bestaande organisatie, breuk met het bestaande kerkverband en breuk met de bestaande kerk. Nadat over al deze gevallen het nodige te berde is gebracht, volgt aan het slot een paragraaf met het opschrift: Van de reformatie die in de Gereformeerde kerken dezer landen thans dient ondernomen. Er blijkt een doortasten-

3. Rullmann, *Kuyper-Bibliografie deel II*, blz. 97.

4. *Tractaat van de Reformatie*, blz. 88, 89.

de reformatie noodzakelijk te zijn. De aandacht wordt gevestigd op een reeks van feitelijke omstandigheden welke in de diverse plaatselijke gemeenten in mindere of meerdere mate aangetroffen worden. Zo wordt gewezen op de toenemende wereldgelijkvormigheid, de zedeloosheid en drieste ketterijen, tot godloochening toe die 'openbaarlijk en straffeloos door de kerken worden geduld', de valse leer onder de leraars, de ontheiliging der sacramenten, de twist en verdeeldheid, het optreden van kleinere groepen als afzonderlijke kerk, het staan in een kerkverband 'dat steeds onheiliger karakter vertoont en al meer nadert aan de pauselijke hiërarchie'. De nodige aanwijzingen worden verstrekt, hoe te handelen valt in de uiteenlopende omstandigheden door de kerken alsmede de ambtsdragers in die kerken.⁵

Kennelijk is men in de dolerende kerken naar deze aanwijzingen in feite te werk gegaan. De bereidheid bij velen om in deze zin te handelen laat zich verstaan in het licht van wat reeds was uitgesproken in een op 11 april 1883 gehouden conferentie. Ook het bijeenroepen van deze conferentie in hetzelfde jaar van de verschijning van zijn Tractaat was te danken aan het initiatief van Kuiper.

Aanleiding was de invoering met ingang van 15 januari 1883 van de nieuwe proponentenformule, waarin niet langer sprake was van enige band aan de belijdenis, zij het alleen in geest en hoofdzaak, doch slechts van het bevorderen van de belangen van het Godsrijk. Strekking van die wijziging was volle nadruk te leggen op de eis van gehoorzaamheid aan de synodale reglementen. Aanstonds rezen er in de kerken bezwaren. In een samenkost van ouderlingen der Amsterdamse kerk, gehouden op 24 februari, werd de gedachte geopperd dat ouderlingen zowel als predikanten van hun onverdeelde en hartelijke instemming met de belijdenis der kerk zouden doen blijken door ondertekening van de drie formulieren van enigheid. Zij vond algemene instemming en zo werd dienovereenkomstig gehandeld. Kuiper zag in deze handeling een eerste stap op de weg naar kerkherstel. Hij vond er tevens goede grond in tot het uitgeven van de drie formulieren van enigheid samen met de Dordtse kerkorde 'voor kerkelijk en huislijk gebruik'.⁶ Het verdient namelijk volgens hem aanbeveling dat overal in het land de opzieners der gemeente 'tot deze acte van kerkelijk belijden mogen

5. Tractaat van de Reformatie, blz. 196-203.

6. Rullmann, Kuiper-Bibliografie, deel II, blz. 84-93. Ondertekening van de kerkorde kwam niet in aanmerking; aanvaarding ervan, zij het enigszins gewijzigd, 'kan en mag eerst, als men den moed heeft gegrepen om de Kerkorde, waaronder men thans leeft, cordaat op zij te zetten'. Een afzonderlijke uitgave van de Dordtse kerkorde verscheen in 1886 (voorrede 18 febr.); toen openbaarde zich 'van alle zijden het verlangen om, nu de Synodale Kerkenorde almeer onbruikbaar bleek, weer kennis te maken met de Kerkenorde, die eertijds hier met zoo'n uitnemenden zegen in gebruik was'; zie Rullmann, Kuiper-Bibliografie, deel II, blz. 148, 149.

komen, niet door zoo nu of dan eens in het vage van hun ingenomenheid met onze Formulieren te reppen, maar door in een publieke samenkomst, zoo-dat ieder het ziet, die Formulieren zonder eenig nader beding te onder-teekenen, uitsluitend als bewijs van instemming met hun inhoud'. Het was nu met het*oog hierop dat de conferentie te Amsterdam in het gebouw Frascati op 11 april belegd werd.

Kuyper trad uit naam der Amsterdamse afgevaardigden als voorzitter op. Ongeveer 250 kerkeradsleden (de presentielijst is getekend door 222 personen) namen deel aan de samenkomst. In de ondertekening der belijdenisgeschriften, voorwaarde en basis voor het deelnemen, verkreeg men duidelijk een gemeenschappelijk uitgangspunt voor het streven naar kerk-herstel. Na een belijdenis van gemeenschappelijke schuld voor God werden enige conclusies getrokken. Deze hielden in: dat elke kerkeraad moest besluiten om in het vervolg niemand tot de dienst des Woords toe te laten dan die zich bereid had verklaard om ten overstaan van de kerkeraad zijn onvoorwaardelijke onderwerping aan het gezag van Gods onfeilbaar Woord te betuigen en daartoe de drie formulieren van enigheid met betuiging van hartelijke instemming te ondertekenen; dat het bestaande kerkverband moest worden afgebroken, dat gereformeerde belijders die verkeerden onder een kerkeraad welks doen en toeleg niet was naar het Woord van God, gehouden waren na ernstige vermaning eendrachtig de gemeenschap met zulk een kerkeraad af te breken en als een dolerende kerk op te treden. Op voorstel van iemand uit de vergadering werd voorts besloten dat 'bijaldien de nood der kerken nogmaals zulk een conferentie noodzakelijk mocht maken, de kerk van Amsterdam gelast zou zijn de oproeping tot zulk een samenzijn te doen'.⁷

Aard van de geschriften

De hier uitgegeven geschriften bestaan overwegend uit acta van synodale vergaderingen. Voorts behoort ertoe het verhandelde van een tweetal kerkelijke samenkomsten, die beschouwd kunnen worden als voorbereidend tot die synodes de weg te hebben gebaad.

De eerste van die samenkomsten (het Gereformeerd Kerkelijk Congres) werd belegd door de kerkeraad van Amsterdam overeenkomstig de door de Conferentie van 11 april 1883 verleende machtiging (de acta van de conferentie zijn opgenomen als bijlage A). Ook het Congres kwam bijeen in het gebouw Frascati en wel op 11 januari 1887 en drie volgende dagen. Dit Congres, waarvan de drie gehouden referaten zijn opgenomen (een echt verslag is er niet), was bedoeld voor opzieners zowel als gemeenteleden, 'die de afwerping van het juk der Synodale Hiërarchie plichtmatig achten voor

7. Rullmann in: De Reformatie van '86. Gedenkboek bij het halve eeuwgetij der Doleantie. Kampen 1936, blz. 52-58. De acta van deze conferentie zijn opgenomen in de Bijlagen.

ieder die het Koningschap van Jezus in Zijn kerk wil eeren'. Ongeveer 1500 personen namen er aan deel. De leiding was in handen van Kuyper, terwijl mede anderen een werkzaam aandeel in de beraadslaging en besluitvorming hadden. Allerlei adviezen moesten worden uitgebracht omtrent de te volgen gedragslijn tegenover de kerkelijke besturen alsmede omtrent de regeling van de aangelegenheden in eigen kerkelijk leven, nu men zelfstandig kwam te staan. Ontwerpen moesten worden verstrekt voor besluiten die men had te nemen en voor brieven welke men aan diverse instanties had te richten. Voor dit doel werd een modellenboekje opgesteld. Met name de hoogleraar dr. F. L. Rutgers, die evenals Kuyper het ambt van ouderling vervulde in de kerkeraad van Amsterdam, heeft in dit opzicht de nodige diensten bewezen. Ook de verhouding tot de Christelijke Gereformeerde Kerk alsmede tot andere groepen zoals de Ledeboerianen werd in de discussies betrokken.⁸

De andere samenkomst, tot het beleggen ervan afgesproken in de eerste, droeg een enigszins ander karakter. Zij bestond uit afgevaardigden van alle dolerende kerken in het land met de nodige machtiging tot het nemen van besluiten, al konden ook anderen haar zonder stem in het kapittel bijwonen. Zij werd bijeengeroepen door de kerk van Voorthuizen onder leiding van haar predikant W. van den Bergh en gehouden te Rotterdam van 28 juni tot 1 juli 1887. In de oproepingsbrief werd uitdrukkelijk bepaald dat de vergadering 'een Synodaal Convent en geen Synode is, en alzoo het recht mist om hetzij de Belijdenis, hetzij de Ordening der Kerken in behandeling te nemen'. Tevens ging een opwekking uit tot het houden van een Dank-, Vasten- en Bededag. Deze opwekking is in een zeer ernstige stijl opgebouwd en getuigt van een diep inleven in de bestaande kerkelijke nood. Ik haal in verband met mijn verdere uiteenzetting slechts de volgende zinsnede aan: 'Is het bij de poging tot hereeniging van alle Gereformeerden in den lande niet wensche-lijk, dat vooraf nog veel meer de vereeniging met den Heere en eerst daarna die met elkander gezocht worde, en dus ook de oorzaken beleden en bestreden worden, waarom de Heere ons gescheiden hield?'. Tot praeses werd gekozen Rutgers. In de beraadslagingen kreeg weer Kuyper een invloedrijke positie, want hij werd voorzitter van de rapporterende commissie.

Men kan zeggen dat dit Convent de grondslagen heeft aangegeven, waarnaar de kerken die in doleantie waren getreden, voortaan in haar samenle-

8. In de Bijlagen zijn diverse stukken, betrekking hebbende op dit Congres, opgenomen. Zie verder: J. C. Rullmann, Dr. F. L. Rutgers in zijn leven en werken geschetst. Rotterdam 1918, blz. 179-183; Rullmann, Kuyper-Bibliografie, deel II, blz. 182-189; H. H. Kuyper, De Doleantie en de organisatie, in: De Reformatie van '86, blz. 145-159; hij, een uitspraak van zijn vader resumerend, merkt op dat de kerk van Amsterdam de meest betekeneende in het land was en daar dank zij de oprichting der Vrije Universiteit nauwkeurige, wetenschappelijke onderzoek van ons Kerkrecht voorafgegaan was. 'Alle hulpmiddel van rechtsgeleerden bijstand en materieele hulp stond den Kerkeraad ten dienste' (blz. 156); K. Dijk, Het kerkbegrip der Doleantie, in: idem, blz. 329-331.

ving zich zouden gedragen. Dienomtrent zijn de nodige principiële uitspraken gedaan. Wat de plaatselijke kerken betreft wordt bepaald dat deze niet in independentistische zin op zich zelf mogen blijven staan, maar naar goddelijk recht met elkander een verband behoren aan te gaan en zich samen te 'plaatsen onder het eenige zeggenschap van den Koning der Kerk'. Van het zoeken van een verband zijn ze slechts dan verontschuldigd, 'wanneer zulks niet kan gevonden worden naar den eisch van Gods Woord, maar strekken zou tot verkorting der Waarheid of tot krenking van de koninklijk ke Majesteitsrechten van haar enig Hoofd'. Dat kerkverband moet in beginsel met alle kerken, ook in het buitenland, worden aangegaan. In het eigen land draagt het evenwel een vaster karakter. Op het moment kan er geen definitief kerkverband worden opgericht, want eis voor een zodanig verband zou zijn 'dat niet alleen de doleerende Kerken, maar ook de geloovigen die nog onder de Hiërarchie bleven, en evenzoo de broeders uit de Kerken van Ledeboer en in de Chr. Ger. Kerk en andere Vrije Kerken met ons saam-werken'. Zolang dit niet het geval is, kan het kerkverband slechts een voorlopig karakter dragen. Deze situatie brengt met zich mede dat men de belijdenis niet kan uitbreiden of verduidelijken en dat men de kerkorde niet kan veranderen.

Verder werd het een en ander uitgesproken over de samenvoeging van kerken in classicale vergaderingen en in provinciale synoden en over een generale synode. Reeds het volgende jaar zou een dergelijke generale synode dienen samen te komen; als oproepende kerk werd die van Utrecht aangewezen. Wat de naam betreft, wilde de commissie spreken van Doleerende Kerken en voor het verband van: Voorloopig Kerkverband van Gereformeerde Kerken (doleerende). De vergadering achtte het goed daar nog in te voegen het woord 'Nederduitsche'. Ten aanzien van de term 'doleerend' wordt opgemerkt dat die is op te vatten 'in den zin, dat alle onze Kerken, als klagende naar God over de verongelijking zijner Kerken, doleerende zijn bij de Overheid, in zooverre deze een valsch kerkbestuur tegenover ons handhaaft, en zij toch, bij de gratie Gods regeerende, gehouden is aan Gods Kerken recht te doen. Zoo echter, dat dit klagen om recht niet eischend en uit de hoogte toega, maar verzeld zij van belijdenis van eigen ontrouw en schuld. En evenzeer niet enkel bedoele zelfzuchtig recht voor zichzelf te zoeken, maar in medelijden en deernis ook een zoeken van recht voor de broederen zijn zij'.⁹

9. Acta van het Synodaal Convent van Nederduitsche Gereformeerde Kerken (Doleerende) in Nederland gehouden te Rotterdam op 28, 29, 30 juni en 1 juli 1887, blz. 24-26; zie ook Rullmann, Dr. F. L. Rutgers, blz. 183, 184. De toegevoegde term 'Doleerende' werd in het vervolg al spoedig weggelaten. De synode van Utrecht sprak uit dat die term aanleiding gaf tot misverstand; de doleantie raakt niet het wezen, maar slechts de tijdelijke toestand der Kerken (Acta, blz. 30).

Speciale aandacht behoeft nog hetgeen met betrekking tot de Christelijke Gereformeerde Kerk aan de orde werd gesteld. Als het gaat over de vereniging met de broederen in deze kerk 'mag nooit gedacht aan een staan in tweeërlei Kerk, zoodat men nu of uit de eene in de andere zou overgaan, 'of beide zou saamsmelten, maar moet uitgangspunt zijn de overtuiging, dat beide groepen behooren tot en staan in 'de vergadering der geloovigen', en in zijn in den wortel der historische Gereformeerde Kerken dezer natie'. Het zijn niet twee kerken naast elkaar, doch 'twee kerkbesturen, die beide beweren autoriteit over de ééne zelfde Gereformeerde Kerk te bezitten of te moeten bezitten. Daar nu echter, naar den loop der dingen, deze beide plaatselijke kerkbesturen niet op eenmaal ineen kunnen smelten, is het geraden, beiderzijds te erkennen: 1e. dat de toestand, waarop men behoort aan te houden, die van ineensmelting is, maar 2e. dat men tijdelijk als abnormaal deze gedeeldheid drage, en er op bedacht zij om, bij ontstaande vacature in beide besturen, telkens de ineensmelting te beproeven'. Verklaard wordt dat dezerzijds niets aan de samensmelting in de weg staat, 'mits het kerkbestuur hunnerzijds slechts aan geen andere banden gebonden zij dan de Formulieren van Eenigheid en de Kerkenordering'. Het is daarentegen voor de Dolerenden niet mogelijk zich te voegen onder het door de Christelijke Gereformeerden aanvaarde Reglement van 1869. Om deze 'goede en van God gebodene ineensmelting' te verwezenlijken zou het goed zijn, dat elke kerkeraad zich richt tot de andere 'om betuiging van broederlijke eenheid te doen, in bescheidenheid en onder belijdenis onzer tekortkoming hen te danken voor wat zij dusver voor de verbreiding des zuiveren Evangelies deden, en hun de verzekering te bieden van onze hartelijke bereidwilligheid om ... op paden van eenheid te gaan wandelen'. Aan Kuyper werd opgedragen een schrijven te concipiëren ten gebuike door de kerken die in de bedoelde zin zouden willen handelen. Ook werden er deputaten aangewezen om '(natuurlijk zonder macht om te handelen) op de wijze die het geschiktst zou blijken, de gedeeldheid die thans bestaat om te zetten in een wederzijdsch pogen tot samenwerking'. Als zodanig werden naast Rutgers en Kuyper benoemd dr. mr. W. van den Bergh, W. Kühler Wzn, mr. L. W. C. Keuchenius en prof. Jhr. mr. A. F. de Savornin Loh-man.¹⁰

De overige geschriften worden gevormd door de acta van na deze voorbereidende samenkomsten gehouden synodale vergaderingen van Nederduit-sche Gereformeerde Kerken, resp. te Utrecht 25-29 juni 1888 en 16-23 januari 1889, te Leeuwarden 24-27 juni 1890, te 's-Gravenhage 8-12 en 15-17 september 1891 en te Amsterdam 7-10 en 14-16 juni 1892, alsmede van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Amsterdam 16 juni 1892. In

10. Acta Synodaal Convent 1887, blz. 31-33. Of en in hoeverre van het door Kuyper opgestelde schrijven door kerkeraden in feite gebruik is gemaakt, kan ik niet zeggen.

de titel van de acta van Nederduitsche Gereformeerde Kerken is telkens sprake van de Voorloopige Synode, dit in overeenstemming met de ter zake gedane uitspraak van het Convent in 1887. De strekking van dat volgehouden 'voorloopig' was, gelijk uit het reeds medegedeelde kan blijken, de met nadruk uitgesproken gedachte en verwachting van de hereniging met de Christelijke Gereformeerde Kerk.¹¹

In heel deze opzet klinkt duidelijk niet anders door dan hetgeen Kuyper reeds in 1883 had betoogd in zijn Tractaat van de Reformatie der Kerken. Toen merkte hij op in de 'gescheidene' kerken niets anders te kunnen en te mogen zien dan dolerende kerken, 'die zich tijdelijk misschien iets te zelfstandig georganiseerd hebben. Als morgen den dag de kerken van Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, enz. door reformatie weer in zuiveren staat hersteld worden, zijn we overtuigd, dat al deze nu gescheidene kerken zullen saamvloeien ... terwijl het heur allerminst euvel is te duiden, dat ze dit weigeren te doen, zoolang die reformatie toeft en een ongeoorloofd kerkverband wordt bijgehouden'. Hij was van oordeel dat bij de Christelijke Gereformeerden een reactie zou ontstaan 'tegen de min of meer collegiale beschouwing, waardoor sommigen ook onder hen het gescheiden kerkgenootschap zich denken als hoofdidee en de plaatselijke kerken als van dat kerkgenootschap de compartimenten. Dit is ongereformeerd en zal door de heerschappij van het gereformeerde beginsel ook uit deze kerken allengs worden uitgedreven'. Vandaar dat hij voor wat betreft de vraag wat er vanwege de 'gescheidene' kerken diende te gebeuren, te kennen gaf: '1e. dat deze haar zelfstandigheid als plaatselijke kerken steeds duidelijker hebben te accentueeren, opdat elk overblijfsel van den zuurdeesem van het collegiale stelsel gebannen worde; 2e. dat zij gemeenschap hebben te onderhouden met andere doleerende kerken, die zulks verlangen, en 3e. dat zij, zoodra de oorspronkelijke kerken door geestelijke reformatie, uitbanning van onware bestanddeelen en losmaking van elk verkeerd kerkverband, hun vrijheid van handelen herwonnen hebben, weer met deze hebben saam te smelten tot ééne plaatselijke kerk, zij het ook in onderscheidene parochieën'. Bij het kerkrechtelijk deel der reformatie moet men zich stellen op de basis van Gods Woord naar de belijdenis hiervan gedaan in de drie formulieren van enigheid. 'Niet alsof die formulieren ooit in eenige gelijke waarde, of ook maar in vergelijking van waarde, met dat Woord konden komen, maar overmits noch aan eenig particulier persoon, noch aan eenig drager van het ambt, maar alleen aan de kerken, in wettige Synode saamgekomen, het recht toekomt om de gravamina ... te beoordeelen en daarover in den naam des Heeren te beslissen'.¹²

11. H. Bouma, De vereniging van 1892, blz. 21 vv., wijst erop.

12. Kuyper, Tractaat van de Reformatie der Kerken, blz. 199, 200, 203, 204.

Contact met de Christelijke Gereformeerde Kerk

Door de vermelde opdracht aan een zestal deputaten heeft het Convent het initiatief genomen tot het aangaan van onderhandelingen met de Christelijke Gereformeerde Kerk. Kuiper die mede deel uitmaakte van dit deputaatschap, kan ongetwijfeld worden aangemerkt als de leidende figuur. Zo behoeft er geen onzekerheid te zijn omtrent de richting, in welke die onderhandelingen zich zouden bewegen. En dit gebeurde stellig ook met de volledige instemming van de synode zijner Kerken. Een duidelijk bewijs hiervoor levert het merkwaardige feit dat van de synodes die in de onderhavige aangelegenheid de beslissende uitspraken zouden geven, te weten die van 1890, van 1891, zowel als die van 1892, juist niemand anders dan hij het praesidiaat kreeg toegewezen.

Voor het ondernemen van officiële stappen moesten deputaten het bijeenkomen van de eerstvolgende algemene synode van de Christelijke Gereformeerde Kerk afwachten en dit zou wezen pas in augustus 1888 te Assen. De eigen voorlopige synode daarentegen werd al tegen 25 juni van dit jaar samengeropen. Deputaten zullen hebben overwogen dat zij niet konden volstaan met aan deze synode te rapporteren over wat zij binnen eigen kring hadden beraadslaagd, doch dat het van belang was ook al vast het een en ander te onderzoeken aan de kant van de Christelijke Gereformeerden. Zo hebben zij contact gezocht met de docenten aan de Theologische School te Kampen.

Kort tevoren, in 1883, waren aan deze School twee nieuwe docenten aangesteld, te weten D. K. Wielenga en dr. H. Bavinck, van wie mocht worden aangenomen dat zij de beweging der Doleantie met de nodige belangstelling wisten te volgen. Speciaal was men hiervan omtrent Bavinck op de hoogte. Van het begin af aan heeft deze bewondering aan de dag gelegd voor het optreden van Kuiper in het Hervormd Kerkgenootschap. Meer nog, toen hij in november 1882 in Amsterdam een spreekbeurt moest vervullen, nam hij die gelegenheid waar om Kuiper op te zoeken. Deze werd door hem geraadpleegd over het onderwerp van de inaugurele oratie, welke hij in januari daarna moest houden. Hij deed de rede aan Kuiper toekomen en vroeg diens oordeel erover. Dit bleek gunstig te zijn. In *De Heraut* van 24 januari 1883 heette het: 'Dat is nu werkelijk gereformeerde wetenschappelijke theologie. Hier is doorgedacht, hier zijn de eerste beginselen weer recht gezet, hier is een weg afgebakend, die tot een uitnemende ontwikkeling leiden kan'. Bavinck van zijn kant betuigde na de verschijning van Kuipers Tractaat van de Reformatie der Kerken zijn instemming met de daarin voorgedragen beschouwingen, al liet hij niet na tegen sommige punten zijn bedenkingen te uiten. Volgens hem werd op de zelfstandigheid der plaatselijke kerk eenzijdig de nadruk gelegd en werd tekort gedaan aan de betekenis van het kerkverband. Ook zou de Christelijke Gereformeerde

Kerk ten onrechte zijn aangemerkt als een dolerende kerk. Kuypers had goede verwachtingen van Bavinck. Toen deze in 1884 gekozen werd in het moderamen van de Gereformeerde Predikantenconferentie, waarschijnlijk niet zonder de invloed van Kuypers, gaf Kuypers in *De Heraut* zijn ingenomenheid daarmee te kennen. In de deelneming van 'godgeleerden uit de gescheidene gereformeerde kerken' zag hij een teken des tijds: 'Hier ligt toch in, dat men in de belijdenis der waarheid zich van harte één gevoelt; wederzijds de behoefte aan wetenschappelijke ontwikkeling erkent; en die ontwikkeling in een zelfde richting zoekt te leiden. Zou er ook niet een stille sprake in liggen van zucht naar hereeniging? Wie zoo één in het heilige zijn, kunnen niet duurzaam kerkelijk gescheiden blijven. Ook uit dit oogpunt deed de benoeming van dr. Bavinck in het moderamen ons genoegen'.¹³ Tegen de achtergrond van deze en dergelijke connecties en uitlatingen laat het zich verstaan dat de deputaten zich gewend hebben tot de docenten in Kampen. Het bleef niet zonder resultaat. Begonnen is het met een samenspreking tussen drie hunner met drie docenten op 6 oktober 1887 te Utrecht. Kuypers, Rutgers en Van den Bergh ontmoetten daar Hel. de Cock, S. van Velzen en Wielenga (in leeftijd de oudere van Bavinck). Het overleg voerde tot het beleggen van een conferentie op wat bredere voet, welke op 17 november te Kampen werd gehouden, terwijl daarna nog een conferentie volgde op 17 februari 1888, nu te Amsterdam in het gebouw der Vrije Universiteit. Men werd het eens om een publieke vergadering samen te roepen met kerkeradsleden enerzijds van de Christelijke Gereformeerde Kerk, en anderzijds van de Nederduitse Gereformeerde Kerken, resp. op 10 en 12 april 1888 in Frascati te Amsterdam. Als secretarissen belast met de voorbereiding van deze bijeenkomsten fungeerden Bavinck en Van den Bergh. Voor de na te streven vereniging werd als basis genomen: 'a. dat het Statuut van 1869 uit de wereld zou worden geholpen; b. dat de Kerkeraden beiderzijds zouden blijven bestaan; c. dat de meerdere vergaderingen in Classen en Synoden gemeenschappelijk zullen zijn; en d. dat de noodige maatregelen van overgang zullen genomen worden om alle ongeregeldheid en botsing te voorkomen'. Kuypers in zijn openingswoord zeide: 'Uit alle diepte des gemoeds roep ik u toe: Broeders, dank dat gij uit uwe steden en dorpen zijt gekomen. Gij hebt niet gezegd: laat de Doleerenden zelf hun kerkelijke zaken regelen. Gij hebt gedaan aldus niet maar zijt gekomen'. In de eerste vergadering moet een wel zo hartelijke toon hebben geheerst als in de tweede; volgens het verslag in *De Bazuin* werd 'de verplichting en de noodzakelijkheid der vereeniging dieper gevoeld'. Wielenga gaf als zijn indruk: 'Over het geheel is mijn indruk van de gevoerde debatten een

13. Dr. V. Hepp, *Dr. Herman Bavinck*. Amsterdam 1921, blz. 154-157; Dr. R. H. Bremmer, *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten*. Kampen 1966, blz. 46, 47. Het artikel van Bavinck over Kuypers Tractaat is opgenomen in de *Vrije Kerk* jaarg. 1883, blz. 542-575.

gunstige. Men stond elkander blijkbaar nader dan men vermoedde. Dat bij de eerste ontmoeting en aanraking alle verschilpunt en misverstand terstond zou wijken, niemand die het verwachtte. Een vijftigjarige kerkelijke ge-deeldheid laat zich niet ongewroken. Dat ze niet scherper uitkwam verwonderde ons soms en deed buiten allen twijfel aller harte goed'. En Kuyper merkte in De Heraut op: 'Ook hier bleek, hoe alle moeilijkheid zich samentrekt in den strijd over het Reglement van 1869 en over de afbakening van de grenzen der kerken in Doleantie. Toch ging men uiteen in het vaste besef, dat, zij het dan ook niet reeds in de eerste maanden, toch misschien nog eer dit jaar teneinde gaat, de afstand op kerkrechtelijk terrein vrij wat zal zijn ingekrompen'.¹⁴

Bavinck liet zich niet uit in het openbaar, maar hij trachtte de bezwaren te peilen, die in eigen kring bij de docent L. Lindeboom en anderen leefden tegen de dolerenden. Hij wees er op dat men in werkelijkheid nog niet was doorgedrongen tot de wortel van het bestaande verschil. In geding was ten diepste de verhouding tot het Hervormde Kerkgenootschap. De afgescheidenen hadden er als lichaam mee gebroken, terwijl de dolerenden pretendeerden alleen met het verband, niet met het lichaam der kerk te hebben gebroken: 'wij gronden onze beweesing, dat wij in rechte lijn de voortzetting zijn van de Kerk onzer vaders daarop, dat wij dezelfde leer, tucht en dienst als onze vaders hebben. Zij doen diezelfde beweesing hierop rusten, dat zij in rechten hetzelfde lichaam zijn'. De afscheiding was een strijd voor de waarheid, de doleantie voor het recht der Gereformeerde Kerken.¹⁵

Deputaten hebben in hun rapport aan de synode van Utrecht op 25 juni 1888 bij monde van Rutgers volstaan met een beknopte vermelding van hun werkzaamheden, dit onder verwijzing naar hetgeen dienomtrent gepubliceerd was in De Heraut.¹⁶

De synode zelf besloot, mede naar aanleiding van de door diverse classes ingediende voorstellen, zich schriftelijk te richten tot de aanstaande synode der Christelijke Gereformeerden en tegenover haar de overtuiging uit te spreken, 'dat van 's Heerenwege een gescheiden kerkelijk leven, waar de Kerken één zijn in Belijdenis, Liturgie, Kerkenordering en taal, ongeoorloofd is'; en dat daarom pogingen tot kerkelijke ineensmelting dienden aangewend te worden. Het voorstel was nu dat van beide zijden vijf deputaten zouden worden aangewezen, die samen een ontwerp-acte van hereniging moesten ontwerpen, en wel op de grondslag van het resultaat der

14. Hepp, Dr. Herman Bavinck, blz. 181,182. De aanhalingen zijn ontleend aan artikelen in De Bazuin en De Heraut.

15. Bremmer, Herman Bavinck, blz. 55.

16. Acta der voorloopige synode van Nederduitsche Gereformeerde Kerken, gehouden te Utrecht 1888. Eerste gedeelte, blz. 15.

gehouden samensprekingen. Het bedoelde ontwerp zou in behandeling worden genomen door beide synodes in afzonderlijke in de loop van het najaar te houden zittingen. Mocht het daar goedkeuring verkrijgen, dan zou het moeten worden voorgelegd aan de classes in beide kerken voor het uitspreken van een oordeel. Vervolgens zouden beide synoden nogmaals moeten samenkomen 'om met Gods hulp deze gewichtige aangelegenheid tot een gewenscht einde te brengen en broeders te deputeren voor de uitvoering'. Aan deputaten werd op het hart gebonden 'geene middelen te verzuimen, die, behoudens de zuiverheid der Gereformeerde beginselen, het welslagen hunner onderhandelingen bevorderen kunnen, zonder te dezen op iets anders te staan, dan op hetgeen in Gods Heilig Woord van de Kerken Christi geëischt wordt'. Als deputaten werden aangewezen, naast de assessor dr. G. van Goor en de eerste scriba ds. J. C. Sikkel, Van den Bergh, Kuiper en Rutgers.¹⁷

Kennelijk leefde men in de stellige overtuiging dat het niet al te grote moeite zou vergen nog binnen het bereik van de eigen synode het beoogde resultaat te bereiken. In werkelijkheid heeft het echter nog heel wat voeten in de aarde gehad voor en aler zulks het geval was. Er zijn nog een paar synodes aan te pas moeten komen.

De synode van Assen kwam op 14 augustus bijeen. In haar midden bleek een algemene bereidheid te bestaan om het Reglement van 1869 ter zijde te leggen. Maar voor het overige waren de meningen zeer verdeeld. Bavinck was degene die het meest tegemoetkomend tegenover de Nederduitsche Gereformeerden zich uitliet. De docent L. Lindeboom daarentegen wilde als uitgangspunt voor de aan te gane onderhandelingen de eis stellen van algehele breuk met de Hervormde Kerk. Het voorstel van een middenpartij, ingediend door ds. H. Beuker, verwierf dertig van de veertig stemmen. Het hield het volgende in: 'Overwegende dat de Ned. Geref. Kerken in Belijdenis, Kerkenordering en Liturgie volkomen met ons overeenstemmen, zijn we tot vereeniging met deze Kerken ten volle bereid, wanneer zij, wat dit eerste punt betreft, slechts het navolgende verklaren: Ie dat zij in gehoorzaamheid aan 's Heeren Woord en in overeenstemming met artt. 27-29 onzer Belijdenis, met het Ned. Herv. Kerkgenootschap, zooals het sedert

17. Acta, blz. 17. Het dienomtrent ingediende rapport van de commissie is getekend door Kuiper en Rutgers. Het schrijven, bestemd voor de Alg. synode der Christ. Geref. Kerk, gedateerd 28 juni 1888, aldaar, blz. 41-44. Het is vervat in een diep-ernstige en indringende toon, en vertoont duidelijk de stijl van Kuiper. Ter kenschetsing zij aangehaald de volgende zinsnede: 'Mogen we thans deze beslissing hiermede te Uwer kennisse brengen, en U bij de liefde Christi dringen, het verzoek, dat hiermee tot U komt, niet te willen afslaan? Acht niet, Geliefde Broederen, dat wij blind zouden zijn voor de ingewikkelde moeielijkheden, die onze voorslag U brengen komt. Gij leeft nu kalm en rustig, en niets scheen den stillen loop van Uwe ontwikkeling te storen. En nu komen wij zoo onverwachts Uwe ruste breken, en U niets minder vragen, dan dat Gij zulk een wijziging in Uwe huishouding wilt aanbrenge, dat we voortaan in ééne Tente met U kunnen saamwonen.'

1816 met zijne organisatie, besturen en reglementen bestaat, volkomen gebroken hebben; 2e dat zij de afscheiding van gemeld genootschap, zooals ze in 1834 plaats had, erkennen als geschied te zijn in gehoorzaamheid aan en in overeenstemming met Gods Woord, en daarmede ook de plaatselijke Gemeenten der Chr. Geref. Kerk als wettige openbaring van het lichaam Christi; 3e dat zij niemand in hun lidmatenboeken inschrijven, dan alleen de zoodanigen die instemming met de Gereformeerde leer betuigd en onderwerping aan de kerkelijke tucht beloofd hebben; 4e dat zij geen attesten afgeven en aannemen, dan van erkende Kerken die met de Synodale hiërarchie hebben gebroken; 5e dat zij geen Gemeenten meer zullen organiseeren, daar, waar reeds eene Chr. Geref. Gemeente bestaat, tenzij de plaatselijke Kerkeraad en Gemeente van het Synodale tot het Gereformeerde terrein overgaan'. Voorts werd met nadruk uitgesproken dat in geen geval afstand zou worden gedaan van een eigen inrichting der kerk tot opleiding van haar leraars.¹⁸

De missive waarin van een en ander kennis werd gegeven aan de synode van Utrecht, is door Bavinck opgesteld. Deze heeft de broederlijke toon weten te treffen, waardoor de inhoud van de genomen besluiten het juiste accent ontving. Aan het begin heet het in die missive: 'Van het oogenblik af, dat in 1886 de reformatie der Kerken door U werd ter hand genomen, waren ons aller oogen met meer dan gewone belangstelling op Uwe worsteling geslagen. Uwe geschiedenis in de laatste twee jaren hebben we niet slechts uit de verte aanschouwd, maar ook als gold het onszelf, ten deele mede doorleefd. En toen Gij, terstond nadat Uwe Kerken aan den valschen band van het Ned. Herv. Genootschap ontkomen waren, krachtig op vereeniging van alle Gereformeerden in den lande begont aan te dringen en pogingen daartoe aan te wenden, toen heeft dat plichtvermaan en dat broederwoord niet slechts gesproken tot aller consciëntie, maar gaf het uitdrukking ook aan eene bede, die ons op den bodem der ziele lag'. De missive is gedateerd 24 augustus. Zij vermeldt tevens de namen der deputaten voor verdere onderhandeling. Het zijn drie docenten, te weten De Cock, Wielenga en Bavinck, met vijf leden uit de synode, te weten de predikanten J. van Andel, H. Beuker, W. H. Gispén, Js. van der Linden en A. Littooy. Ouderlingen kwamen blijkbaar niet in aanmerking, terwijl in de genoemde personen de diverse stromingen onder de synodeleden duidelijk vertegenwoordigd waren.¹⁹

In het licht van de verwachting die bij Kuyper leefde, kan het niet verbazen dat hij, afgaande op de berichten in de pers, zich over de gang van zaken in de synode van Assen zeer teleurgesteld gevoelde. Meteen gaf hij

18. Handelingen van de synode der Christelijke Gereformeerde Kerk gehouden te Assen, van 14-30 augustus 1888, blz. 49, 81.

19. Handelingen, blz. 75-79. De missive van 24 aug. is opgenomen ook in Acta Utrecht 1889 Tweede Gedeelte, blz. 77-80.

aan zijn stemming daarover uiting in een artikel in De Heraut. Hij verklaarde: 'De teerling is geworpen, en met 30 tegen 10 stemmen is de bede der Ned. Geref. Kerken tot hereeniging, naar ons voorkomt, misschien onherroepelijk afgewezen'. Wat de in het voorstel genoemde reserves betreft merkte hij op dat men kon weten, 'dat wij noch overtuiging, noch consciëntie, noch eerbef, noch karakter zouden moeten hebben, om onder die vijf saam onzen naam te plaatsen'. Van de zijde der Kamper docenten is toen het nodige gedaan om hem beter in te lichten. Bavinck deed hem weten dat het schrijven in De Heraut hem zeer leed had gedaan: 'Naar mijne overtuiging schaaft het de Vereeniging meer, dan al het te Assen verhandelde'. Wielen-ga had uit Assen op 29 augustus - de synode sloot op 30 augustus - Kuyper nog gewaarschuwd toch niet af te gaan op particuliere berichtgeving, maar de officiële bescheiden af te wachten: 'Bederf toch alles niet door overhaasting ... Snijd, bid ik u, den weg van bespreking niet af. . . Het hart van ons volk is gunstiger, dan gij vermoedt'. En een paar dagen later wees dezelfde er hem op dat het voorstel-Beuker beschouwd mocht worden als het meest gunstige naast dat van Bavinck en de steun had ontvangen van degenen die het meest verenigingsgezind waren. 'Houd het mij ten goede dat ik dit onbewimpeld schrijf. Mijn hart dwingt mij ertoe'. Volgens Bavinck hield het aangenomen besluit in de stilzwijgende erkenning van het recht der Do-leantie als een andere methode van reformatie dan de Scheiding. Het vraagt echter 'voor het samenvloeien dier twee stroomingen eenige voor de prac-tijk noodzakelijke verklaringen'. Onvoorzichtig achtte hij het, dat Kuyper de deputatie der Christelijke Gereformeerden meteen al zo goed als afwees. 'Waarom kunnen wij niet eens samenkomen en samenspreken? ... Het smart mij diep, dat door U de teerling reeds geworpen is. Uwe uitspraak laadt koren op den molen der 'tegenstanders'... Gij hebt ons de schuld gegeven van het niet tot stand komen der vereeniging. En van alle kanten zal men onzerzijds U de schuld geven. En verder dan ooit worden wij van elkander vervreemd'.²⁰

De door die correspondentie op Kuyper uitgeoefende druk is stellig niet zonder invloed geweest, gelijk bleek uit de mildere toon die zijn artikelen in De Heraut in het vervolg kenmerkte. Daarbij voegde zich de persoonlijke ontmoeting op 20 oktober ter gelegenheid van de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit, welke bijgewoond werd door Bavinck als rector van de Theologische School te Kampen. Ten huize van Rutgers, de nieuw-opgetreden rector, hebben zich drukke gesprekken ontwikkeld van hem met Kuyper, Rutgers en De Savornin Lohman. En het is onvermijdelijk dat daarin ook de brandende kerkelijke kwestie een voorname plaats heeft ingenomen.²¹

20. Hepp, Dr. Herman Bavinck, blz. 192, 193; Bremmer, Herman Bavinck, blz. 58-60. Bremmer corrigeert terecht de door Hepp gegeven voorstelling omtrent de houding, die Bavinck tegenover zijn eigen synode zou hebben aangenomen.

21. Bremmer, Herman Bavinck, blz. 60.

Deputaten der Utrechtse synode namen een formeel standpunt in en gaven daarvan blijk in hun schrijven van 25 september 1888, gericht aan de Asser synode. Tot hun niet geringe teleurstelling was hun vurige wens en bede dat al in het eerste stadium de ineensmelting van beide kerken vloten mocht, niet vervuld geworden. Als gevolg van deze situatie ontbrak nu een gemeenschappelijke grondslag voor onderhandeling. Hun opdracht strekte namelijk uitsluitend om te onderhandelen over het ontwerpen van een acte van ineensmelting. Deputaten hadden geen volmacht om vooruit te lopen op het oordeel over de besluiten der Asser synode, welke een revisie inhielden van de door de Utrechtse synode voorgestelde grondslag. Over deze aangelegenheid had alleen die synode te beslissen. Niettemin 'al is het dan ook, dat de volledige uitvoering van ons eigenlijk mandaat ons thans niet gegund zal zijn, we meenen toch de grenzen onzer bevoegdheid niet te buiten te gaan, zoo we, ook bij dezen stand der quaestie, over de u en ons zoo heilige zaak der hereeniging met u samenspreken'. Daar was veel goeds van te verwachten. Bij hun praeadvies aan de synode van Utrecht zou van de gewaardeerde voorlichting der Asser deputaten voordeel kunnen worden getrokken. Niets mocht onbeproofd worden gelaten 'om den eisch van 's Heeren gebod te dezen tot zijn recht te laten komen en het weer samenleven van al zijn erfvolk te bevorderen'.²²

Het antwoord van de Asser deputaten, door middel van J. van Andel, gedateerd 17 oktober, was toestemmend: geen samenkomst tot het ontwerpen van een concept-acte van vereniging, maar 'eene samenspreking, onder 's Heeren zegen tot wederzijdsche voorlichting'. Dit zou dienstig kunnen zijn.²³

De samenspreking is inderdaad gehouden op 22 november en op 14 december, beide malen te Utrecht. De eerste bijeenkomst leverde een voor de Asser deputaten onaangename verrassing op, ook in afwijking van de duidelijke afspraak. Kuyper bleek weer gedreven te zijn door grote ijver om maar zo spoedig mogelijk de ineensmelting bewerkstelligd te krijgen, maar tegelijkertijd toonde hij weinig besef te hebben van respect voor zijn comparanten, met wie hij en de zijnen moesten onderhandelen. Wat was namelijk het geval? Kuyper deelde mede, dat zij van hun kant alvast een concept-acte van ineensmelting hadden ontworpen. Gedrukt en wel haalde hij dat concept voor de dag en reikte hij aan ieder van de deputaten een exemplaar uit. Een precies verslag van de weerslag die dit gebeuren veroorzaakte, ontbreekt. Maar Bavinck tekende in zijn dagboek aan: 'Ik voelde mij zeer gekrenkt door de handelwijze der Doleerenden, die ons niet aan het woord lieten komen, maar een gedrukte acte van ineensmelting voorlegden'. Naderhand heeft Bavinck ook niet nagelaten ter synode

22. Acta synode Utrecht 1889. Tweede gedeelte, blz. 80, 81.

23. Acta als voren, blz. 82.

te Assen aan zijn verontwaardiging ter zake uiting te geven.²⁴

Over de wijze van handelen volgde een discussie, waarna de Asser depu-taten gelegenheid ontvingen om in eigen kring zich te beraden. In de tweede bijeenkomst kwam men tot overeenstemming ten aanzien van de conceptacte met de* daarbij gevoegde concept-overeenkomst van combinatie, bestemd voor de kerkeraden, en het concept-bericht aan de Overheid, in te dienen door de betreffende kerkeraad. In die acte wordt door beide synodes onder meer verklaard, dat zij geen andere bedoeling hebben dan 'om de Gereformeerde Kerken dezer landen, die, door de zonden onzer vaderen en onze eigen schuld, allengs van haar glans beroofd en verbasterd waren, onder 's Heeren genade wederom tot openbaring naar den Woorde Gods te brengen'; dat zij, 'God dankende voor de genade én in 1834 én in 1886 aan de kerken onzer vaderen betoond, niet aarzelen over en weer de kerk-formatiën, gelijk zij thans tengevolge van deze beide geestelijke opwekkingen in het leven traden, en als gereformeerde kerken bestaan onder haar kerkeraden, te erkennen als wettige openbaringen van het Lichaam van Jezus Christus in deze landen'; dat zij 'eiken band tusschen zich en het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap, gelijk dit sedert 1816 oprad en nog in zijn organisatie krachtens zijn besturen en reglementen voortbestaat, voor eens en voor altoos, en alzoo finaal verbroken hebben'; dat er bij alle gelijke bedoeling 'nochtans een onmiskenbaar onderscheid bestaat in de wijze, waarop zij tot reformatie van de verbasterde kerken gekomen zijn. Een onderscheid dat wel hoofdzakelijk voortspruit uit den onderscheiden loop der historische gebeurtenissen in 1834 en 1886, maar toch ook zeker verschil van zienswijze insluit ten opzichte van de beste wegen, om bij een diep gezonken toestand der kerk tot reformatie over te gaan; welk verschil zij niet wenschen te verbloemen, maar duidelijk te constateeren ... oordeelende, dat beider uiteenloopende zienswijze over den modus quo te rekenen is tot die dingen, die men in elkander dragen zal, en die nimmer vrijheid kunnen schenken, om of de eenheid der kerken te verscheuren of haar weer saamsmelten te verhinderen'. Het is in gebondenheid aan deze verklaring, dat zij het herstel der kerkelijke eenheid willen beproeven en wel op de grondslag van een reeks in veertien nader omschreven punten uitspraken. Uitgangspunt erbij is een herziening van de classicale indeling, welke tot stand gebracht moet worden onder leiding van drie gevolmachtigde deputaten uit elk van beide synoden. Op grond van de Dordtse kerkorde van 1619 zullen er meerdere vergaderingen zijn die de naam voeren van classicale vergaderingen, particuliere synoden en generale synode van Gereformeerde kerken in Nederland. Het bestaan van twee kerkformaties in eenzelfde plaats, hoewel in beginsel als niet

24. Hepp, Dr. Herman Bavinck, blz. 193, 194; Bremmer, Herman Bavinck, blz. 60, 61; Handelingen synode Assen, in het door Bavinck uitgebrachte rapport der deputaten aan de voortgezette synode te Kampen 1889, blz. 4-7.

normaal te beschouwen, zal men om de nood der tijden toch dragen. In geval beide in nauwer verband willen treden, zal dit met advies van de betreffende classis gebeuren bij wijze van contract en zullen beide kerkeraden een combinatie vormen; een model van een dergelijk contract wordt als bijlage overgelegd.

Twee van de grondslagen moeten wat nader afzonderlijk worden vermeld. Omtrent de verhouding tot de Overheid heet het dat elke particuliere kerk geheel vrijgelaten wordt. Zij heeft echter 'zorg te dragen, dat zij het beginsel van de onafhankelijkheid der Kerk niet prijsgeve; te dezen niet met eenige andere kerk gemeenschappelijk, maar alleen uit eigen hoofde han-dele; en geen bedingen aanga, waardoor de vrije samenwerking met de overige particuliere kerken zou worden afgesneden of belemmerd'. Voorts is er wat betreft de opleiding van predikanten een bepaling. Deze luidt: 'De gezamenlijke Kerken zullen eene theologische School of theologisch Seminarium hebben'. Als zodanig kan eventueel de bestaande Theologische School gelden, indien deze zou worden overgedragen aan de verenigde Kerken. Daarnaast wordt ook de mogelijkheid genoemd van een overeenkomst met de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden grondslag met als gevolg dat het Kerkelijk Seminarium 'uitsluitend voor de practische opleiding zal strekken en gevestigd worden te Amsterdam'. De benoeming en het ontslag der hoogleraren zou aan de synode komen te staan, terwijl de docenten aan de thans bestaande School te Kampen overgeplaatst zouden worden naar Amsterdam.²⁵

Twee deputaten, Beuker en Littooy, konden niet volledig instemmen en wilden hun bezwaren aan hun synode kenbaar maken.²⁶

Ter synode van Utrecht heeft Kuiper de nodige toelichting gegeven. Hij liet niet na er op te wijzen dat deputaten verder waren gegaan dan hun lastbrief luidde en dat het indienen van de concept-acte misschien(!) hun bevoegdheid wel enigermate tebutenging. Het slot was met dit al, dat nog op de eerste dag der voortgezette synode (16 januari 1889) de acte met de eerste bijlage onveranderd met algemene stemmen werd aangenomen.²⁷

Te Kampen, alwaar de voortgezette synode van Assen haar bijeenkomst hield, liep het minder vlot. Zij ving haar zittingen al op 15 januari aan. Bavinck berichtte aan Kuiper, toen de beraadslaging over de concept-acte juist was begonnen: 'De gemoederen zijn niet rijp. En of de voorstanders zoveel macht over de anderen kunnen uitoefenen, dat dezen tenslotte medegaan of althans in de minderheid blijven, betwijfel ik'. Wielenga voerde telegrafisch overleg met Kuiper. Het verbaasde hem dat deze het verschil over het reglement van 1869 zo op de spits dreef. Doch niet dit punt

25. Acta Utrecht 1889. Tweede gedeelte, blz. 83-89.

26. Aldaar, blz. 90, 91; Handelingen Assen voortzetting Kampen 1889, blz. 9, 10.

27. Aldaar, blz. 89-91.

riep de grote weerstand op. Dat was de positie van de Theologische School; men weigerde die prijs te geven. Laat op een avond hield Bavinck een welsprekend pleidooi ten gunste van de concept-acte; volgens een aanwezige onder ademloze stilte in het kerkgebouw. Het mocht echter niet gelukken de meerderheid van de synode te overtuigen. Deze aanvaardde de amendementen ingediend door Beuker en Littooy. Toen men te Utrecht hiervan telegrafisch op de hoogte was gesteld, besloot de synode aldaar tot tegevoetkoming op de desbetreffende punten, zij het met enige amendementen harerzijds. Overleg ter zake was noodzakelijk. Van den Bergh en Kuyper werden afgevaardigd om deze aangelegenheid in Kampen persoonlijk nader in bespreking te brengen. Beiden hebben aldaar ook het woord kunnen voeren, doch de synode bleek niet bereid te zijn op het compromis in te gaan. Zij ging uiteen, nadat was besloten de zaak der vereniging aanhangig te houden en dienaangaande aan de Utrechtse synode een schrijven te richten. Een commissie werd aangewezen om de als ernstig aangeduide zaak onder de aandacht te brengen van de kerkeraden en tevens bevoegd verklaard het contact te onderhouden met de synode der Nederduitsche Gereformeerden. Het adres was bij Bavinck, terwijl van die commissie verder deel uitmaakten J. van Andel, J. H. Donner, A. Littooy en M. Noordzij.²⁸

Te Utrecht besloot de synode in haar zitting van 23 januari aan de Christ. Geref. Kerk te berichten, dat de door haar vertegenwoordigde Kerken 'te allen tijde bereid blijven, op den grondslag van hetgeen nu beiderzijds wel aangenomen wierd, de onderhandeling over de twee nog open gebleven punten te hervatten'. Als deputaten werden aangewezen Van Goor, Van den Bergh, Kuyper, Rutgers en Sikkell met last een synode voor de voortzetting der onderhandelingen te doen samenroepen. Voorts werden enige aanwijzigingen verstrekt in het belang van het aangaan en onderhouden van nadere contacten tussen classicale vergaderingen en plaatselijke kerken van beide groeperingen.²⁹

In juni 1890 kwam de synode der Nederduitsche Gereformeerden te Leeuwarden bijeen. Deputaten, van welke Van den Bergh intussen was overleden, hadden weinig te rapporteren, doordat de synode van Assen de onderhandelingen had afgebroken en de Christelijke Gereformeerden eerst in 1891 opnieuw in synode zouden bijeenkomen. Maar onder de punten van het agendum bevond zich het voorstel om de onderhandelingen over de ineensmelting met de Christ. Geref. Kerk opnieuw aan te knopen. Men overwoog dat de bestaande splitsing als zondig moest worden beschouwd en het daarom niet aanging te wachten totdat de andere synode zou vergaderen. Er was twijfel, of het wel zou gelukken op de grondslag van de concept-

28. Hepp, Dr. Herman Bavinck, blz. 194, 195; Bremmer, Herman Bavinck, blz. 61, 62; Handelingen Assen voortzetting Kampen 1889, blz. 54-59.

29. Acta Utrecht 1889. Tweede gedeelte, blz. 107, 108, 117, 118.

acte het beoogde doel te bereiken, dit blijktens de vele betuigingen van de andere zijde en blijktens het teleurstellende feit dat uit de kring der Christ. Geref. Kerk geen poging was ondernomen om haar synode, die eveneens in Leeuwarden zou bijeenkomen, een jaar eerder te doen vergaderen. Daarom werd het raadzaam geacht niet langer te blijven staan op het aanvaarden van de voorgestelde acte. In plaats daarvan zou men als grondslag willen nemen alleen de drie formulieren van enigheid als belijdenis en de Dordtse kerkorde als 'eenige en uitgevoerde Kerkenordering'. In deze zin zou men zich wenden tot de deputaten van die Kerk; het betreffende schrijven werd opgesteld door de praeses Kuiper. Daarin heet het dat de synode besloot 'ook met de ernstige bede tot U te komen, dat door Uwe Kerken toch even warm als door hare Kerken naar een spoedige hereeniging mocht worden gestreefd. Een bede, die ze als Uw mindere in getrouwheid, U brengen komt in den Naam onzes Heeren; want de eere Zijns Naams is het, die bij onze gedeeldheid schade lijdt'.³⁰

In augustus 1891 vergaderde de synode van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Leeuwarden. Het rapport van de deputaten der Asser synode was beknopt. Zij hadden op 21 febr. en 16 mei te Utrecht vergaderd om aan de last der synode uitvoering te geven, te weten het ontwerpen van een memorie van toelichting voor de gemeenten. Zij deelden mede dat de ontvangst ervan verre van gunstig was. Hoewel zij geen enkel officieel bericht hadden ontvangen, hadden zij spoedig bemerkt, 'dat eene vereeniging op grond der Conceptacte niet slagen zou'. Voorts deelden zij mede het schrijven van de synode der Nederduitsche Gereformeerde Kerken te hebben ontvangen. Zij hadden daarover enige inlichtingen ingewonnen. Uit het antwoord van 10 september 1890 was gebleken dat het niet de bedoeling was de Conceptacte te herroepen, maar dat die hunnerzijds steeds blijven mocht basis van onderhandeling; en dat nu een andere voorslag werd gedaan, 'hierin bestaande, dat nu onzerzijds het initiatief zou worden genomen en een weg tot vereeniging zou worden voorgesteld alleen op deze voorwaarde, dat niets werd aangeboden, wat in strijd was met belijdenis of kerkenorde'. Zij hadden zich onbevoegd geacht om in nieuwe onderhandelingen te treden.³¹

De synode zelf kwam bij de behandeling der kwestie tot positieve resultaten. Met algemene stemmen werd de concept-acte ter zijde gesteld en evenzeer verklaard de bereidheid om 'op de grondslag van eenheid in Gereformeerde Belijdenis en in Gereformeerde Kerkregeering' tot vereeniging met de Ned. Geref. Kerken te komen.³² Wat de verdere uitvoering

30. Acta der Tweede Voorloopige Synode van Nederduitsche Gereformeerde Kerken, gehouden te Leeuwarden in 1890. Amsterdam 1890, blz. 57, 58; het schrijven, blz. 62-64.

31. Handelingen van de Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, in de 19 Zittingen door haar gehouden te Leeuwarden, van 18-29 augustus 1891. Leiden 1891, Bijlagen, blz. 54, 55.

32. Aldaar, blz. 74, 75.

betreft werden daarna de diverse voorstellen ontworpen. Dat van Bavinck werd met 32 tegen 8 stemmen aangenomen. Het hield in de erkenning van het belangrijke verschil tussen separatie en doleantie, maar tevens de bereidheid om in weerwil van dat onmiskenbaar verschil althans te pogen om tot vereniging te komen en kerkelijk samen te leven. Zulk een poging zou dan alleen slagen, als: '1e. over en weer, oprecht en zonder zinsbehoud, de te vereenigen Kerken erkend worden als ware en zuivere Geref. Kerken naar belijdenis en kerkenorde; 2e. als, wat de verhouding tot de Nederl. Herv. Kerk betreft, dit wederzijds wordt uitgesproken, dat verbreking van de kerkelijke gemeenschap met de besturen van de Nederl. Herv. Kerk niet alleen, maar ook met de leden, door Gods Woord en de Geref. belijdenis geboden en dus noodzakelijk is; 3e. en als geen personen als leden der vereenigde Kerken mogen worden erkend, dan die instemming betuigen met de Geref. Belijdenis en Kerkenorde en dienovereenkomstig wenschen te leven'.³³

Ook wat betreft het Reglement van 1869 werd een oplossing bereikt. Met meerderheid van stemmen nam de synode een voorstel van Bavinck aan. Uitgangspunt ervan waren de bezwaren die binnen eigen kringen werden ingebracht tegen dat Reglement, zodat het besluit uitdrukkelijk kon worden genomen 'afgezien van de Vereeniging'. De strekking was dat de Dordtse kerkorde de plaats van dat Reglement zou innemen en de dienst ervan vervullen. Een commissie zou ter zake de toestemming der gemeenten moeten verzoeken, en deze commissie zou vervolgens gemachtigd zijn bij de Regering de nodige stappen te ondernemen.³⁴

Aangaande de Theologische School waren ook enige voorstellen uit de mindere vergaderingen ingekomen, waarvan sommige die aangelegenheid wilden verdagen tot na de totstandkoming der ineensmelting. Met meerderheid van stemmen werd echter het voorstel uit Friesland aanvaard; dit hield in de handhaving van het beginsel, 'dat de Kerk geroepen is eene eigene inrichting te hebben tot opleiding harer Leeraren, ten minste wat de Godgeleerde vorming van dezen betreft'.³⁵

De diverse besluiten ter zake werden vervolgens samengebracht in één besluit. Heel belangrijk is het dat, toen dit stuk aan een hoofdelijke stemming werd onderworpen, het bleek dat niemand tegen was of zich van stemming onthield. En docent Lindeboom, die aldoor tegenover Bavinck had gestaan, legde onder applaus der vergadering de verklaring af, 'dat hij ondanks zijn voorstel, lettende op de leiding van Gods Voorzienigheid, ook nu, indien hij lid der Synode was, voor het voorstel zou hebben gestemd'.³⁶

33. Aldaar, blz. 87.

34. Aldaar, blz. 93. Zie over de uitvoering van dit besluit in het kort: Hepp, Dr. Herman Bavinck, blz. 205; en Bremmer, Herman Bavinck, blz. 70-74.

35. Aldaar, blz. 95-98.

36. Aldaar, blz. 101-104.

Het laat zich verstaan dat de synode van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken, die in september 1891 vergaderde te 's Gravenhage, met dankbaarheid en blijdschap van de te Leeuwarden genomen besluiten kennis heeft genomen. In haar tweede zitting op 9 september verscheen een afvaardiging van die synode om mondeling verslag uit te brengen. Zij bestond uit de broeders Van Aniel, Bavinck, Lindeboom, Littooy en Noordtjij, die binnengeleid werden door een door de voorzitter benoemde commissie, bestaande uit Rutgers en mr. L. W. C. Keuchenius; hun komst was namelijk tevoren aangekondigd. Zij zijn als gasten der synode de verdere zittingen blijven bijwonen. Wederzijds zijn er brede toespraken gehouden door Kuiper en Van Aniel. Een commissie uit de synode kwam met een voorstel, dat de strekking had zich aan te sluiten bij het besluit van de Christelijke Gereformeerden. Rapporteur was Rutgers. Er waren bezwaren; als hoofdbezwaar bij velen werd aangegeven, 'dat men veel hierin scherper geaccentueerd had gewenscht, al zijn de beginselen niet verloochend'. De deputaten hadden de nodige ophelderingen verstrekt. Het beeld van een huwelijksluiting werd gebruikt. Welnu: 'Dit huwelijk is reeds op vele plaatsen een huwelijk uit liefde, op andere plaatsen zij het uit nadenken en gehoorzaamheid. En mocht men nog bezwaren vreezen, - in de toekomst zullen wij blijken Gereformeerden te zijn, en dus bij latere verschillen beiden, zonder burengerucht te maken, bukken voor Gods Woord. Door dat Woord komt men tot een goede eenheid'. De voorzitter Kuiper stelde aan de deputaten nog de vraag, of zij van oordeel waren, 'dat er reden is om te verwachten, dat de Synode der Christel. Geref. Kerk met het aldus genomen besluit genoeg zal kunnen nemen . . . zoodat er na de aanneming een juichtoon door het land zou mogen opgaan, dat de ver-eeniging in beginsel tot stand is gekomen. Anders toch zou geene stemming hier ons iets baten; dan zou alles weer drie jaren moeten wachten; en intusschen het nu heete ijzer geheel koud zijn geworden'. Van Aniel gaf, behoudens het oordeel van de eerstkomende synode, een toestemmend antwoord. Als het gemeenschappelijk en eenstemmig oordeel der deputaten luidde: 'dat de aanneming van het Concept-Besluit ten volle rekt met de bedoeling onzer Synode, en genoeg doet aan wat onze Synode als bedingen en voorwaarden heeft gesteld'. De aanneming zou hen daarom uitermate verblijden. Bij hoofdelijke stemming werd vervolgens met algemene stemmen het voorgestelde besluit aanvaard.³⁷

De volgende Voorloopige Synode, 7-16 juni 1892 te Amsterdam gehouden, heeft het definitieve besluit van de ineensmelting genomen, evenals hetgeval was in de generale synode der Chr. Geref. Kerk, die eveneens te Amsterdam vergaderde op 7-17 juni. Niet alle Chr. Geref. Gemeenten

37. Acta der Derde Voorloopige Synode van Nederduitsche Gereformeerde Kerken, gehouden te 's Gravenhage in 1891. Amsterdam 1891, blz. 77, 78; het besluit op blz. 78-83.

gingen mee met de Vereniging.³⁸ Als naam van de verenigde kerken werd gekozen: De Gereformeerde Kerken in Nederland. Op 17 juni werd vervolgens aldaar voor het eerst gezamenlijk een generale synode gehouden.

Enige andere aangelegenheden

Het is van het begin aan de opzet geweest om tot eenheid te geraken niet alleen met de Christ. Geref. Kerk, maar evenzeer met andere groepen, voortgekomen uit de Afscheiding. Op het Synodaal Convent in 1887 werden die allen samengebracht onder het hoofd: 'Verband met geloovigen, die reeds vroeger het juk der Hiërarchie afwierpen en zich voorshands op eigen voet hebben ingericht'. Naast de Christelijke Gereformeerden is daar sprake van de groep, 'tot wier optreden het woord en het werk van wijlen Ds. Ledeboer den stoot gaf', en van de groepen, 'die zich hier en daar als 'vrije kerk', 'vrije gemeente', of nog voortbestaande 'kruiskerk' openbaarden'. Volgens de rapporteur Kuyper zou met de eerstbedoelde groep meteen al tot meer praktische houding kunnen worden overgegaan, op deze voet dat ter plaatse alwaar nog geen kerkeraad van Dolerenden optrad, hun kerken zich op gelijke voet als de 'ontkomene' kerken tot de Regering wenden en als kerkeraad voor heel de kerk aldaar optreden; dat elders beide kerkeraden van één en dezelfde kerk zullen zijn, maar tijdelijk in hun tweeheid geduld; dat elke kerkeraad in de keuze der psalmberijming geheel vrij blijft. Twee deputaten zouden de onderhavige zaak moeten bevorderen. Wat de overige groepen betreft zou tevoren een onderzoek moeten worden ingesteld, of zij ook de formulieren van enigheid en de Dordtse kerkorde aanvaarden; daarna zou op overeenkomstige wijze als met de vorige groep zijn te handelen; twee deputaten zouden ter zake moeten handelen met de betreffende classis. Kuyper kon, wat de Ledeboerianen aangaat, wijzen op 'hoopgevend samensprekingen gehouden met afgevaardigden van de bedoelde Kerken'.³⁹

Uit het verslag, door deputaten ter synode van Utrecht uitgebracht, blijkt dat inderdaad een hereniging bewerkstelligd kon worden, na de nodige onderhandelingen, te Stad aan 't Haringvliet, Poortvliet, Terneuzen en St.-Maartensdijk. De groepen in de drie laatstgenoemde plaatsen waren volgelingen van wijlen ds. Bakker. Enig verschil van gevoelen tussen de beide deputaten was aan de dag getreden over de wijze van aanmelding: in de zin van overblijfsel van locale Nederd. Geref. kerk dan wel van reformatie naar het ambt der gelovigen. Onderhandelingen met volgelingen van

38. Zie hiervoor het artikel van M. Drayer, *De Afscheiding en „1892”*, in: M. Drayer en W. van 't Spijker (red.), *In trouw gescheiden*. Kampen 1984, blz. 121-148.

39. *Acta Synodaal Convent 1887*, blz. 30-32. Aanwezig waren broeders uit de 'gemeente van Ledeboer' te Terneuzen en omtrek, die na afloop der samenkomst op 30 juni niet langer blijven konden, blz. 37.

wijlen ds. Van Dijke, nu geleid door ds. D. Janse, hadden niet het gewenste resultaat opgeleverd. Hun independentisme stond in de weg aan de onderhandelingen volgens deputaat P. J. W. Klarhamer. Tegen diens advies besloot de synode toch de onderhandelingen voort te zetten, echter via de elassen, zoveel nodig bijgestaan door deputaten.⁴⁰

Positieve resultaten hebben die bemoeiingen niet opgeleverd. De synode van Amsterdam besloot deputaten voor hun arbeid dank te brengen en 'de zaak der vereeniging met de Kerken van wijlen Ds. Ledeboer aanhangig te maken bij de vereenigde Synoden der Chr. Gereformeerde Kerken en der Nederd. Geref. Kerken'.⁴¹

Wat de 'vrije' Kerken betreft konden deputaten bij monde van Dr. W. Geesink rapporteren, dat zij 27 april 1888 te Amersfoort een conferentie belegd hadden met opzieners van drie groepen die zich gemeld hadden, te weten de Zelfstandig Christ. Geref. Kerk te Rijssen, de Vrije Geref. Gemeente te Lemmer en de Vrije Geref. Gemeente te Sliedrecht. Het was gebleken dat zij de formulieren van enigheid en de Dordtse kerkorde aanvaardden, voorts dat zij een zeer zwak kerkverband onderhielden samen met nog enige andere groepen van gelijke conditie. Deputaten hadden zich ter zake gewend tot de elassen, waaronder de bedoelde plaatsen ressorteerden, zonder dienomtrent nadere berichten te hebben ontvangen.⁴²

Slechts in Lemmer heeft het geleid tot ineensmelting.⁴³ En op de synode van Amsterdam moest worden geconstateerd dat deputaten voor Kerken van min-vaste formatie niet in de gelegenheid zijn gesteld om iets in deze te doen.⁴⁴

Natuurlijk zijn er allerlei lopende zaken geweest, die door de plaatselijke kerken ter synode aanhangig gemaakt werden. Verder zijn van tijd tot tijd juridische kwesties ter sprake gekomen over kerkelijke goederen en moesten de kosten van rechtsgedingen over de kerken worden omgeslagen. Het is evenwel niet nodig hier over dergelijke aangelegenheden nader in bijzonderheden te treden. Wel moet nog iets worden opgemerkt met betrekking tot een paar aangelegenheden, die in het kader van het synodale agendum konden worden opgenomen dank zij ds. F. Lion Cachet, sedert 1883 predikant te Rotterdam. Deze, in 1835 geboren te Amsterdam, had aldaar aan het Seminarie van de Vrije Schotse Kerk zijn opleiding ontvangen en had onder meer lange jaren gewerkt in Zuid-Afrika, deels als zendeling.

Zijn persoonlijke connecties met de Original Secession Church in Schotland hebben er toe bijgedragen, dat van die zijde met de Nederduitse Gereformeerden werd meegeleefd en afgevaardigden op hun synode ver-

40. Acta synode Utrecht 1888, blz. 21-25.

41. Acta synode Amsterdam 1892, blz. 71.

42. Acta synode Utrecht 1888, blz. 25, 26.

43. Acta synode Leeuwarden 1890, blz. 87, 88; en Acta synode 's Gravenhage 1891, blz. 99, 100.

44. Acta synode Amsterdam 1892, blz. 72.

schenen of langs schriftelijke weg contact werd onderhouden.⁴⁵ Lion Cachet werd dan ook de man die aangewezen werd als correspondent met buitenlandse kerken in het algemeen.

Belangrijker nog is dat dank zij hem de synode betrokken kon worden bij de arbeid in de zending. Deze arbeid ging toen uit van zendingsverenigingen. Op het Synodaal Convent in 1887 te Rotterdam meende men vooralsnog niet verder te kunnen gaan dan 'het duidelijk poneeren van het beginsel, dat de Kerken gehouden zijn om den arbeid, te kwader ure en ten gevolge van hare ontrouw haar uit de hand genomen door genootschappen en vereenigingen, weer op te nemen, om de belangen van reeds onder de heidenen gestichte Kerken te behartigen en voor de stichting van meerdere te ijveren'. De uitvoering zou komen voor rekening van de Classen aan de zee kust gelegen, te weten die van Amsterdam, Rotterdam en Middelburg. Voorts was er de zending onder de Joden, een taak die toekwam aan de plaatselijke Kerken. Met name de kerkeraad van Amsterdam zou die arbeid hebben aan te vatten vanwege het grote aantal Joden ter plaatse. Het verdiende overweging een bepaalde persoon ermede te belasten. Als deputaten werden aangewezen Lion Cachet en ouderling W. Hovy.⁴⁶

Aan de synode van Utrecht rapporteerden deze deputaten dat zij zich in verbinding hadden gesteld met de diverse bestaande zendingsverenigingen, maar een positieve reactie ontvangen van slechts één ervan, te weten van de Ned. Geref. Zend. Ver. Een samenspreking met afgevaardigden uit het bestuur had niet geleid tot een bepaalde conclusie, maar de bereidwilligheid was gebleken 'alle voorstellen over te brengen, waarvan de strekking mocht zijn, het werk der Zending onder de Heidenen zooveel mogelijk te maken tot het werk der Kerk van Christus en niet van Vereenigingen, los van de Kerk'. De zaak had blijkbaar de volle aandacht der synode. Zij besloot, op voorstel van Rutgers, dezelfde deputaten op te dragen om 'de Kerken tot meerdere belangstelling in het werk der Zending, bepaaldelijk in onze eigen Koloniale bezittingen, op te wekken' en voorbereidende stappen te doen dat werk door de Kerken te doen overnemen en voort te zetten. Ook moesten zij, in overleg met ds. L. Wagenaar, een Zending-Congres samenroepen tot bespreking van dit werk met afgevaardigden uit de kerkeraden. En de eerstvolgende synode moesten zij van advies dienen in zake de verkondiging van het Evangelie aan de Joden in ons land en onze koloniën.⁴⁷

Het congres werd op 29 en 30 januari 1890 te Amsterdam gehouden. Vertegenwoordigers van de Christ. Geref. Kerk namen er aan deel. Het

45. Acta Synodaal Convent 1887, blz. 32-35; Acta Synode Utrecht 1888, blz. 31-33; Acta Synode Leeuwarden 1890, blz. 41-46. Ter synode van Utrecht was aanwezig als afgevaardigde van de Dutch Reformed Church in Amerika E. Dosker, aldaar blz. 12, 13.

46. Acta Synodaal Convent 1887, blz. 36, 37.

47. Acta synode Utrecht 1888, blz. 58-63.

verslag werd door de synode van Leeuwarden als 'een hoogelijk te waardeeren Handboek' aanbevolen aan de gemeenteleden. Onderhandelingen tot overname van het zendingswerk op Midden-Java zouden worden voortgezet. Met het oog op te voeren correspondentie met de aldaar reeds gevestigde kerken werd het nuttig geacht een predikant af te vaardigen om ter plaatse een onderzoek in te stellen. Als zodanig werd Lion Cachet aangewezen. Rapportage over de zending onder de Joden bleef uit.⁴⁸

Dr. D. Nauta

48. Acta synode Leeuwarden 1890, blz. 52-57. De overdracht is in de hier behandelde periode niet tot stand gekomen, eerst na de ineensmelting.

Publikaties met betrekking tot, of genoemd in de opnieuw uitgegeven stukken Gereformeerd Kerkelijk Congres, 11-14 januari 1887

1. Programma van het Gereformeerd Kerkelijk Congres. De Heraut. Zondag 2 Januari 1887. No. 471 (advertentie).
2. Oproepingsbrief. Aan Opzieners en Leden van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken. De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zondag 9 Januari 1887. No. 472.
3. Gereformeerd Kerkelijk Congres (programma). De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zondag 9 Januari 1887. No. 472 (advertentie).
4. Gereformeerd Kerkelijk Congres. Gang der werkzaamheden.
5. Gereformeerd Kerkelijk Congres. Het juk der tweede hiërarchie. Drie referaten, op den Uden Januari 1887 in 'Frascati' voorgedragen door Dr. F. L. Rutgers, Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman en Dr. A. Kuyper. Amsterdam 1887.
6. Gereformeerd Kerkelijk Congres. Adviezen der zakelijke sectiën ter visie gelegd. Aan niemand mag inzage van dit stuk worden verleend, tenzij hij vooraf de formule onderteekene, welke toegang gaf tot het Congres. Amsterdam 1887.
7. Concept-formulieren voor de Afwerping van het juk der Synodale Hiërarchie, volgens besluit van het Gereformeerd Kerkelijk Congres, d.d. 11-14 Januari 1887 te Amsterdam gehouden. Amsterdam 1887.
8. Concept-formulieren voor de Afwerping van het juk der Synodale Hiërarchie, volgens besluit van het Gereformeerd Kerkelijk Congres, d.d. 11-14 Januari 1887 te Amsterdam gehouden. Tweede reeks. Voor Kerken, wier Kerkeraad in zijn meerderheid tegen de Reformatie is. Amsterdam 1887.
9. Instructiën voor Moderatoren, Consulente en Agenten op last van het Gereformeerd Kerkelijk Congres vastgesteld. Zonder plaats en jaar.
10. Uit de diepte. Leerredenen door de predikanten der Nederduitsche Gereformeerde Kerk van Amsterdam (doleerende) en hun trouwe medebroeders in de 'Lokalen' gehouden. 1886-1887. Amsterdam 1887.
XXXI-XXXII. Neemt mijn juk op u. De vier toespraken bij de opening der zittingen van het Gereformeerd Kerkelijk Congres, op 11,12,13 en 14 Januari 1887 gehouden door Dr. A. Kuyper, P. van Son, C. A. Renier en Dr. F. L. Rutgers.
 1. Een ziel, die zich nederbuigt. Inleiding van het Congres op Dinsdag, 11 Januari 1887, Voorm. 11 uur, door Dr. A. Kuyper.
 2. Dat gevoelen zij in u. Inleiding van de tweede zitting op Woensdag, 12 Januari 1887, Voorm. 10 uur, door P. van Son.
 3. Indien gij wilt, gij kunt. Inleiding van de derde zitting op Donderdag, 13 Januari 1887, Voorm. 10 uur, door C. A. Renier.
 4. Wacht uzelfen! Inleiding van de vierde zitting op Vrijdag, 14 Januari 1887, Voorm. 10 uur, door Dr. F. L. Rutgers.
11. Idem. XXXV. De slavernij geëindigd. Op 13 Januari 1887 in 'Den Werkenden

Stand' uitgesproken (laatste Bidstond na het Gereformeerd Congres) door F. P. L. C. van Lingen.

12. Idem. XXXVII. Hij gedenkt in der eeuwigheid aan zijn verbond. Op 12 Januari 1887 in 'Maison Stroucken' uitgesproken tijdens het Gereformeerd Kerkelijk Congres, in de ure des gebeds, door H. Hoekstra.
13. Idem. XLVI. Van het karakter en het goddelijk recht der doleerende kerken. Lezing gehouden den 14 Januari 1887, ter gelegenheid van het Gereformeerd Kerkelijk Congres, door B. van Schelven.
14. Idem. XLVIII. De strijd van Israël tegen Benjamin in betrekking tot den strijd dezer dagen. Op 12 Januari 1887 in 'Plancius' uitgesproken door J. J. A. Ploos van Amstel.
15. B. van Schelven, De Doleerende Kerk. Van haar karakter en haar goddelijk recht. (Overgedrukt uit 'Uit de diepte'). Amsterdam 1887.

SYNODAAL CONVENT, 28 JUNI-1 JULI 1887

1. Synodaal Convent van de Gereformeerde Kerken te Rotterdam. 28 Juni-1 Juli 1887. Zonder plaats en jaar (toegangsbewijs, algemene inlichtingen, bepalingen van orde, agendum, naamlijst en afgevaardigden).
2. Agendum voor het Synodaal Convent der ontkomene Gereformeerde Kerken in Nederland, door den Kerkeraad van Voorthuizen naar Rotterdam saamge roepen tegen 28 Juni 1887. Zonder plaats en jaar. (Art. 3).
3. Gereformeerde Praatjes. Nrs. 1-23. Utrecht 1885-1887. (Art. 25).
4. F. P. L. C. van Lingen, 'Petahja' (Vrijgemaakte des Heeren). Brielle 1887-1888; Amsterdam 1889-1890; Dordrecht 1891. (Art. 25).
5. J. C. Sikkel, De Kerk des Heeren en de synodale organisatie der Nederlandsche Hervormde Kerk. Vier-en-Twintig gesprekken van den 'Broederkring' over de Reformatie der Kerken. Leeuwarden 1887. (Art. 25).
(verscheen tevoren, zo veel mogelijk wekelijks, als: De Broederkring. Broederlijke samensprekingen over de Reformatie der Kerken, I-XXIV)
6. A. van Veelo, De kleine opwekker. Blaadje voor het volk, gewijd aan de behartiging van de reformatie der Gereformeerde Kerken. Klundert 1887-1889. (Art. 25).
7. Het Concept aan de Christelijke Gereformeerden. De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zondag 4 September 1887. No. 506. (Art. 33).
8. H. Hoekstra, N. A. de Gaay Fortman, W. van den Bergh, Olie en Wijn in de Wonden. Beschouwingen over het Diakonaat. Harderwijk 1888. (Art. 58; zie: Acta der voorloopige Synode, 1888, art. 85).
9. Acta van het Synodaal Convent van Nederduitsche Gereformeerde Kerken (Doleerende) in Nederland. Gehouden te Rotterdam op 28, 29, 30 Juni en 1 Juli 1887. Amsterdam 1887.

VOORLOOPIGE SYNODE 1888-1889

1. Correspondentie van deputaten van het Synodaal Convent met de docenten van de Theologische School te Kampen. De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zondag 2 October 1887. No. 510. (Art. 24).
2. Rapport van de samenspreking tusschen de drie Deputaten en de door hen

- genoodigde heeren Docenten der Theologische School te Kampen (6 October 1887). De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zondag 16 October 1887. No. 512. (Art. 24).
3. Stellingen voor de conferentie van deputaten van het Synodaal Convent met de H.H. docenten der Theologische School te Kampen, op 17 November 1887. Amsterdam 1887. (Art. 24).
 4. Samenspreking van de Deputaten van het Synodaal Convent met eenige broeders uit de Christelijke Gereformeerde Kerk op 17 en 18 Nov. 1887 te Kampen. De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zondag 27 November 1887. No. 518. (Art. 24).
 5. Conferentie van de Deputaten van het Synodaal Convent met de Christ. Gereformeerde broeders (17 Februari 1888). De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zondag 26 Februari 1888. No. 531. (Art. 24).
 6. De Stellingen (ontworpen door een Commissie uit Deputaten van het Synodaal Convent en de Docenten der Theologische School te Kampen). De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zondag 4 Maart 1888. No. 532. (Art. 24).
 7. Conferentiën 10 en 12 April. De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zondag 8 April 1888 No. 537. (advertentie). (Art. 24).
 8. W. Geesink, Beknopt Overzicht van de geschiedenis der Nederduitsche Gereformeerde Kerken in de negentiende eeuw. Rotterdam 1889. (Art. 50).
 9. Handelingen van het Diaconaal Congres, gehouden door afgevaardigden der Kerkeraden van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken (doleerende) te Utrecht, den 2den en den 3den Februari 1888. Harderwijk 1888. (Art. 85).
(Diaconaal congres, gehouden te Utrecht den 2den en 3den Februari 1888, in 'het Gebouw voor kunsten en wetenschappen'. De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Zondag 12 en Zondag 19 Februari 1888. No. 529 en 530).
 10. L. H. Wagenaar, 'De Profundis' (Uit de diepten). Referaat gehouden op de eerste provinciale samenkomst onzer diakonieën in Friesland, op Woensdag 25 April 1888. Balk 1888. (Art. 85).
 11. Concept-Acte van Ineensmelting der Kerken, te Utrecht en te Assen dit jaar Synodaal saamgekomen. Geheim. (22 November 1888). Zonder plaats en jaar. (Art. 123).
 12. Handelingen van het Regeer-Ouderlingen-Congres, gehouden door Dienaren des Woords en Ouderlingen van Nederduitsche Gereformeerde Kerken, te Utrecht, den 12den en 13den December 1888. Rotterdam 1889. (Art. 184).
 13. Acta der Voorloopige Synode van Nederduitsche Gereformeerde Kerken, gehouden te Utrecht 1888. Eerste gedeelte. Amsterdam 1888.
Acta der Voorloopige Synode van Nederduitsche Gereformeerde Kerken, gehouden te Utrecht 1889. Tweede gedeelte. Amsterdam 1889.

TWEEDE VOORLOOPIGE SYNODE 1890

1. Acta van het Zending-Congres, gehouden te Amsterdam, volgens opdracht der Voorloopige Synode van Nederduitsche Gereformeerde Kerken, op den 28sten, 29sten en 30sten Januari 1890, waarin zijn opgenomen eene Bijdrage van Dr. Mr. W. van den Bergh; de referaten van Dr. A. Kuyper, Ds. A. O.

- Schaafsma, Ds. Th. C. L. Wijnmalen, Ds. F. Lion Cachet, Dr. L. H. Wagenaar, Ds. N. A. de Gaay Fortman; en de Zendingrede van Ds. J. C. Sikkel. Met twee Kaarten. Amsterdam 1890. (Art. 34).
2. P. D. de Groot, Verantwoording betrekkelijk mijn overgang van de Christelijke Gereformeerde Kerk tot den dienst des Woords in de Nederd. Gereformeerde Kerken. Leeuwarden z.j. (1890). (Art. 44).
 3. L. H. Wagenaar, Het ambt aller geloovigen. Dogmatisch-practisch voorstel. Leeuwarden z.j. (1890). (Art. 92).
 4. De Provinciale Samenkomst en de 2e Voorloopige Synode. Gezamentlijke verslagen. Uitgegeven en ter verspreiding verkrijgbaar gesteld door A. Jong bloed, Leeuwarden. (1890).
 5. Acta der Tweede Voorloopige Synode van Nederduitsche Gereformeerde Kerken, gehouden te Leeuwarden in 1890. Amsterdam 1890.

DERDE VOORLOOPIGE SYNODE 1891

1. J. J. A. Ploos van Amstel, Het heilige zaad het steunsel dat overblijft. Leerrede over Jes. 6 : 13. Gehouden den 7 Sept. 1891 op den vooravond van de synode der Ned. Geref. Kerken gehouden te 's Hage. Benevens een naschrift naar aanleiding van het besluit der synode in zake 'de vereeniging'. Leeuwarden z.j. (1891).
2. K. W. Vethake. Wat is er geschied? Een woord van herinnering en toelichting, ten behoeve van de Nederduitsche Hervormde (Gereformeerde) Gemeente van Arnhem, door haren herder en leeraar. Amsterdam 1887. (Art. 76).
3. K. F. Creutzberg, Wat er geschied is. Open schrijven aan K. W. Vethake, Predikant bij de 'Ned. Gereformeerde Gemeente te Arnhem'. Arnhem 1887. (Art. 76).
4. Acta der Derde Voorloopige Synode van Nederduitsche Gereformeerde Kerken, gehouden te 's Gravenhage in 1891. Amsterdam 1891.

VIERDE VOORLOOPIGE SYNODE 1892

1. H. Hoekstra, Staande in uwe poorten. Uitgesproken in de ure des gebeds, vóór de Voorloopige Synode der Ned. Geref. Kerken, te Amsterdam, op Maandag 6 Juni 1892. Utrecht 1892.
2. F. Lion Cachet, Een Jaar op Reis in dienst der Zending. Amsterdam 1896. (Artt. 19-24; 89-90; zie art. 39 Tweede Voorl. Syn. en art. 39 Derde Voorl. Syn.).
3. Acta der Vierde Voorloopige Synode van Nederduitsche Gereformeerde Kerken, gehouden te Amsterdam in 1892. Amsterdam 1892.

GENERALE SYNODE 1892

Het Kerkblad. Officieel Orgaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Ie Jaarg. no. 1; Vrijdag 1 Juli, 1892. Redacteur: Ds. W. H. Gispen (Kampen 1892). (Art. 15). (Verscheen tot en met sept. 1899 als weekblad, sedert okt. 1899 als maandblad en van 1909 tot 1914 eenmaal per jaar).

CONFERENTIE GECOMMITTEERDE KERKERAADSLEDEN 1883

Acta der Conferentie van Gecommitteerde Kerkeraadsleden, gehouden te Amsterdam in het Lokaal Frascati, op Woensdag 11 April 1883, van des Voormid-dags 10 tot des Namiddags 4 uren. Amsterdam 1883.

H. Bouma

*Dr. mr. Willem van den Bergh
(1850-1890)*

*Ds. Jan Hendrik Houtzagers
(1857-1940)*

*Dr. Abraham Kuyper
(1837-1920)*

*Ds. Johannes Jacobus Asuerus
Ploos van Amstel
(1835-1895)*

ACTA

